DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.18054664

QARAQALPAQ TILINDE SHÍǴÍSÍ TÁJIKSHE MUZÍKALÍQ TERMINLER

Karasaev Azizbek Sabit ulı
Nawayı mámleketlik universiteti oqıtıwshısı
Email: azizbekkarasaev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Bu maqolada qoraqalpoq tilida musiqiy atamalarning kelib chiqishi o‘rganilgan. Ular ma’lum bir guruhlarga ajratilib, o‘ziga xos xususiyatlari aniqlangan. Qoraqalpoq tilida tojikcha musiqiy atamalarning kelib chiqishi bo‘yicha ma’lumotlar berilgan. Musiqiy atamalarni atroflicha izlanish qoraqalpoq tili terminologiyasining yanada rivojlanishiga yordam beradi.

Tayanch so‘zlar: *musiqiy atama, nay, surnay, doira, tor, dasta.*

ABSTRACT

This article studies the etymology of musical terms in the Karakalpak language. They are divided into certain groups and their characteristics are determined. Information on the etymology of Tajik musical terms in the Karakalpak language is provided. A detailed study of musical terms will help to further develop the terminology of the Karakalpak language

Key words: *musical term, flute, trumpet, circle, string, handle.*

KIRISH

Kópshilik xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq xalqınıń da kórkem óneri, sonıń ishinde muzıka mádeniyatı uzaq tariyxqa iye. Ilimpazlardıń kórsetiwinshe, milliy saz

ásbaplarımızdıń payda bolıw saǵası b.e.sh IV ásir hám eramızdıń I ásirine tiyisli. Ásirese, Qoyqırılǵan qaladan b.e.sh. III ásirge tiyisli múyeshli arfa sıyaqlı muzıkalıq ásbaptıń tabılıwı úlkemizde erteden muzıka mádeniyatınıń qálipleskenligin kórsetedi.

Xalıqlardıń óz ara baylanıslarınıń kúsheyiwi, mádeniyattıń rawajlanıwı menen bir tilge ekinshi tilden jańa sózlerdiń ózlesiwi belgili. Qaraqalpaq tilindegi muzıkalıq terminler de tariyxıy shıǵısı jaǵınan túrkiy tili menen birge arab, parsı, tájik, rus hám basqa da tillerge tiyisli bolıp keledi. Bulardıń ishinde shıǵısı tájikshe muzıkalıq terminler basqalarına qaraǵanda sanı jaǵınan basım bolıp keledi. Bul terminlerge *siytar, sırnay, dáp, gernay, saz-sırnay, qamıs nay, qos nay, dombıra, tar, dáste* sıyaqlılar kiredi. Olardıń ishinde qaraqalpaq xalqınıń milliy muzıkalıq ásbapların bildiretuǵın *duwtar, girjek* sıyaqlı terminler de bar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Qaraqalpaq tilinde terminlerdiń, sonıń ishinde muzıkalıq terminlerdiń etimologiyasına arnalǵan miynetlerdiń joqlıǵı bul isti biraz qıyınlastıradı. Sonlıqtan da tildegi muzıkalıq terminlerdiń tariyxıy shıǵısın anıqlawda túrkiy tillerge ortaq jazba esteliklerden, qońsılas xalıqlardıń bul máseledegi jetiskenliklerinen paydalanıw lazım. Muzıkalıq terminlerdiń kelip shıǵıwı boyınsha maǵlıwmatlar Al-Farabiy[2], Maxmud Qashǵariy[5]lerdiń túrkiy xalıqlarǵa ortaq jazba dereklerinde, Sh.Raxmatullayev[6], F.Ishoqov[3]lardıń ilimiy miynetlerinde hám hár qıylı sózliklerde ushırasadı.

NATIJALAR

Duwtar termini túrkiy xalıqlardıń tarlı muzıkalıq ásbabın bildiredi. Bul ásbap ta qobız sıyaqlı uzaq tariyxqa iye. Ol boyınsha dáslepki jazba dárekler XV ásirde jasaǵan Zaynulobidin al-Husayniydiń “Muzıkanıń ilimiy hám ámeliy qaǵıydaları” miynetinde berilgen. Al terminniń ózi eki sózdiń birikpesinen jasalǵan: “eki” mánisin bildiretuǵın tájikshe “du” sanaq sanı hám muzıkalıq ásbaptıń shertip terbeltetuǵın arnawlı jibi mánisin ańlatatuǵın tor (tar) [6:95]. Qaraqalpaq tilinde *duwtar* túrinde qollanıladı.

Siytar termini shıǵısı tájikshe sózler qatarına kiredi. Negizinen bul sóz tájikshe *setar* sóziniń fonetikalıq variantı bolıp, qaraqalpaq xalıq dástanları tilinde ushırasadı. Bul termin eki sózdiń birikpesinen dúzilip, olar *se* – tájik tilinde úsh sanaq sanın, *tar* – muzıkalıq ásbaptıń shertkende terbeltip ses shıǵaratuǵın jibi mánisin bildiredi[6:214]. Sonday-aq, ayırım dereklerde *sitar* atamasındaǵı basqa tarlı-tırnamalı ásbap ta bar. Ol hind xalqınıń muzıkalıq ásbapları qatarına kiredi[1:265]. Qaraqalpaq tilinde ushırasatuǵın *siytar* terminin bul sóz benen shatastırmaw kerek. Sebebi qaraqalpaq tilindegi *siytar* termininiń shıǵısı tájikshe sóz bolıp, duwtar termini menen birge qollanıladı. Mısalı:

Duwtar, ***siytar,*** *tambur, girjek,*
Otız eki sazlardı,
Bir qulaqtan dúzetip,
Patshalıqtan sherttirdi.

Girjek termini qaraqalpaq tilinen basqa ózbek, tájik, uyǵır, túrkmen tillerinde hár qıylı fonetikalıq ózgerisler menen qollanıladı. Ol haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlar orta ásirlerge tiyisli. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, onı Farabiy oylap tapqan degen maǵlıwmatlar bar. Girjek termini “Baburnama” shıǵarması tilinde de ushırasadı[3:178].

Terminniń ózi tájikshe *ғиҷ* sesine eliklewden *-ак* qosımtasınıń qosılıwı arqalı jasalǵan. Bul termin tájik tilinde *ғиҷҷак* formasında aytılsa, parsı tilinde *ғиджäк* túrinde aytıladı[6:274]. Qaraqalpaq tilinde bul sóz biraz fonetikalıq ózgeriske ushıraǵan.

Sırnay termini shıǵısı boyınsha tájikshe sózlerdiń qatarına kiredi. Termin negizi eki bólekten quralǵan. Tájik tilinde haywan shaqı mánisin bildiriwshi arabsha *sur* sózi menen sıbızǵı mánisin ańlatıwshı tájikshe *nay* sózleriniń birikpesinen payda bolǵan [6:218]. Sebebi sırtqı kórinisi haywan shaqına uqsas bolǵanlıqtan usılay atalǵan.

Farabiydiń “Muzıka tuwralı úlken kitap” atlı belgili miynetinde bul termin *surnay* túrinde ushırasadı[2:728]. Al keyingi dáwirlerdegi miynetlerde bul muzıkalıq ásbaptı bildiriw ushın *sur* sózi qollanıladı. Máselen, túrkiy xalıqlardıń belgili miyraslarınıń

biri bolǵan “Baburnama” shıǵarması tilinde *sur* sózi shaqtan islengen karnay mánisin bildiriw ushın jumsalǵanı kórsetiledi[3:157]. Sonday-aq, Álisher Nawayı shıǵarmaları tilinde de bul termin *sur* formasında ushırasıp, karnay, sırnay mánilerin bildiriw ushın jumsalǵan[10:259].

Qaraqalpaq tilinde tájikshe *surnay* termini azmaz fonetikalıq ózgeriske ushıraǵan. Onda birinshi buwındaǵı *u* sesi *ı* sesine almasıp, *sırnay* túrinde qollanıladı hám úplep shertetuǵın muzıkalıq ásbaptı bildiredi.

Dáp termini shıǵısı boyınsha tájikshe sózlerdiń biri bolıp, dóńgelek formadaǵı muzıkalıq ásbaptı bildiredi. Tájikshe *daf* formasında qollanıladı[6:83]. Termin eń dáslep Farabiydiń “Muzıka tuwralı úlken kitap” miynetinde *duff* formasında ushırasadı. Onda bul termin eki qol menen joqarı kóteriw arqalı, barmaq penen urıp shertetuǵın muzıkalıq ásbaptı bildiriwi kórsetilgen[2:727].

Nawayı shıǵarmaları tilinde naqıra, dayra mánilerin bildiriw ushın *daf* sózi qollanılǵan[10:75]. Qaraqalpaq tilinde sózdiń aqırındaǵı f sesi p sesine almasıp aytıladı. Sonlıqtan, qaraqalpaq tilinde bul termin *dáp* formasında ushırasadı. Bunıń sebebi, túrkiy tillerden usı tárizde ózlesiwi yaki qaraqalpaq tiliniń ishki nızamlıqlarına baylanısı bolıwı múmkin. Qaraqalpaq tilinde sózdiń aqırındaǵı *f* sesi *p* sesine almasıp aytıladı.

Ózbek tiline salıstırǵanda qaraqalpaq tilinde bul ónimli qollanıladı. Hátteki, házirgi ózbek tilinde bul termin derlik ushıraspaydı[6:83]. Onıń ornına ózbekshe *doira*, qaraqalpaqsha *dayra* termini kóbirek jumsaladı. Al qaraqalpaq tilinde kerisinshe dáp sózi ónimli qollanıladı.

Nay termini shıǵısı boyınsha tájik tiline tiyisli. Tájikshe *nay* sózi “qamıs” mánisin bildiredi. Tuwra mániden awısıp muzıkalıq ásbaptı bildiredi[6:48]. Qaraqalpaq tilinde de sol formada awısıp, úplep sheretetuǵın muzıkalıq ásbaptı bildiriw ushın jumsaladı. Maxmud Qashǵariydiń sózliginde bul termin ushıraspaydı, onıń ornına sıbızǵı termini qollanıladı. Al Nawayınıń shıǵarmaları tilinde nay sózi eki mánide jumsalǵan. Birinshisi, tuwra mánide, yaǵnıy qamıs mánisin bildiriw ushın, ekinshisi, awıspalı mánide muzıkalıq ásbaptı ańlatıw ushın qollanılǵan[10:199].

Qaraqalpaq tilinde nay termini jeke halda qollanılıwı menen birge, qospa muzıkalıq terminlerdiń jasalıwında qatnasadı. Mısalı: *qamıs nay, mıs nay, qos nay* hám t.b. Bul qospa terminlerdiń kelip shıǵıwı, kóbinese, sol muzıkalıq ásbaptıń tayarlanǵan materialına baylanıslı boladı.

Kernay (gernay) termini eki sózdiń birikpesinen kelip shıqqan. Arab tilinde haywan shaqı mánisin bildiriwshi *qarn* sózi menen tájik tilinde qamıs mánisin bildiriwshi *nay* sóziniń birigiwi usı terminniń payda bolıwına alıp kelgen. Dáslepki *q* sesi *k* sesine almasıp, qosarlı dawıssızlardıń biri túsirilip qaldırılǵan[6:119].

Nawayı shıǵarmaları tilinde bul termin *karranoy* túrinde ushırasadı[10:129]. Qaraqalpaq tilinde birinshi buwındağı *a* sesi *e* sesine almasıp, **kernay** yaki **gernay** túrinde qollanıladı.

Saz-sırnay termini eki sózdiń juplasıwınan payda bolǵanlıǵı belgili. Saz sózi ásbaptıń saz ılaydan soǵılıwına baylanıslı alınǵan. Sırnay sózi shıǵısı tájikshe sóz bolıp, qaraqalpaq tilinde úplep shertetuǵın muzıkalıq ásbaptı bildiredi.

Qamıs nay termini de muzıkalıq ásbaptıń isleniw materialına baylanıslı kelip shıqqan. *Nay* sózi tájikshe sóz bolıp, úplep shertetuǵın muzıkalıq ásbaptı bildiredi. Al *qamıs* sózi menen birge qosılıp, naydıń qaysı túri ekenligin anıqlastıradı. *Qamıs nay* termini qamıstan islengen naydıń bir túrin bildiredi.

Dombıra termininiń kelip shıǵıwı boyınsha bir qansha boljawlar bar. Ayırım miynetlerde bul sóz *tanbura* sózinen kelip shıqqanlıǵı aytılsa, basqa bir miynette usı sózdiń *tanbur* formasınan payda bolǵanlıǵı sóz etiledi[9:674]. Al *tanbur* termininiń Farabiydiń miynetinde ushırasıwınan-aq, onıń eski muzıkalıq terminlerdiń biri ekenligi anıqlasadı[2:730].

Dombıra termini qaraqalpaq xalqınan basqa xalıqlarda *dómbira, dombra, dómbra, dumbra, dumbrak* sıyaqlı fonetikalıq variantlar qollanıladı.

Qos nay termini eki sózdiń dizbeklesiwi nátiyjesinde payda bolǵan qospa muzıkalıq terminlerdiń biri. Birinshi sıńarı bolǵan qos sózi bir-birine birikken eki nárseni bildiredi. Áyyemgi túrkiy tilinde de usı mánide jumsalıp, negizinen bul sóz máni rawajlanıwı nátiyjesinde “birlestir” mánisin ańlatıwshı qos feyilinen kelip

shıqqanlıǵı aytıladı[6:590]. Qospa terminniń ekinshi sıńarı *nay* sózi bolsa tájik tiline tiyisli. Bul terminniń muzıkalıq ásbaptıń bir-birinen ajıralmas eki naydan quralıwınan payda bolǵanın bayqawǵa boladı.

Tar termini de tariyxıy shıǵısı boyınsha tájikshe sózlerdiń qatarına kiredi. *Tar* sózi qaraqalpaq tilinde bir neshe mánilerde qollanıladı[4:67]. Terminniń kelip shıǵıwı boyınsha tómendegishe maǵlıwmat bar. *Tar* tájikshe sózi, negizinen, "*jip*" mánisin ańlatıp, keyinirek "muzıkalıq ásbaptıń shertip ses shıǵaratuǵın jibi" mánisin ańlata baslaǵan[6:228].

Dáste sózi qaraqalpaq tilinde bir neshe mánilerde qollanıladı. Muzıkalıq termin retinde qanday da bir muzıkalıq ásbaptıń tar hám perdeler jaylasqan ornın bildiredi. Terminniń tariyxıy shıǵısına názer awdarsaq, onıń tájik tiline tiyisli sóz ekenligi belgili boladı. Bul termin "qol" mánisin bildiretuǵın tájikshe *dast* sózinen *-a* qosımtasınıń jalǵanıwı arqalı payda bolǵan[6:80]. Qaraqalpaq tilinde *dást* sózi óz aldına qol mánisin bildiriw ushın qollanıladı[4:67]. Biraq házirgi waqıtta bul sóz siyrek qollanılatuǵın sózler qatarına kiredi.

MUHOKAMA

Qaraqalpaq tilinde muzıkalıq terminler erte dáwirlerden berli qollanıladı. Olardıń ayırımları Al-Farabiy, Maxmud Qashǵariy miynetlerinde ushırasadı. Bunday muzıkalıq terminler tariyxıy shıǵısı jaǵınan úlken tórt toparǵa ajıratıladı. Biraq olar waqıttıń ótiwi menen qaraqalpaq tiliniń ishki nızamlıqlarına baǵınıp, túpkilikli sózlerdey bolıp ketken. Házirgi waqıtta qaraqalpaq tilinde jiyi qollanılatuǵın terminlerge aylanǵan. Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde sońǵı dáwirlerde rus tilinen hám rus tili arqalı evropa tillerinen kirip kelgen muzıkalıq terminler de ushırasadı. Qaraqalpaq tilinde erteden qollanılatuǵın muzıkalıq terminlerdiń kópshiligi tájikshe sózler ekenligi anıqlandı. Olar túrkiy tillerinde ázelden muzıkalıq uǵımlardı ańlatqan. Túrkiy tiller ushın ortaq jazba dereklerde ushırasıp, házirgi waqıtta fonetikalıq, morfemalıq ózgerislerge ushıraǵan. Shıǵısı tájikshe muzıkalıq terminler qaraqalpaq tilinen basqa kópshilik túrkiy tillerde de qollanıladı hám fonetikalıq jaqtan ajıralıp

turadı. Olar tillerdiń tásiri nátiyjesinde bir-birine awısıp otırǵan. Olardıń kópshiligi házirgi qaraqalpaq tilinde jiyi qollanıladı.

XULOSA

Qaraqalpaq tilindegi muzıkalıq terminler sózlik quramdaǵı basqa leksikalıq birliklerden uzaq ótmishten házirgi dáwirge shekemgi rawajlanıw basqıshı, ózindegi milliy kórkem ónerge tiyisli bahalı maǵlıwmatları, uzaq tariyxıy dereklerge iyeligi menen ajıralıp turadı.

Muzıkalıq terminlerdiń ishinde shıǵısı tájikshe muzıkalıq terminler sanı jaǵınan kópligi menen ajıralıp turadı. Tillerdiń bir-birine tásiri nátiyjesinde ózlesken muzıkalıq terminlerdiń tariyxıy shıǵısına názer salıp, olardıń búgingi kúni biraz fonetikalıq, morfemalıq hám leksika-semantikalıq ózgerislerge ushıraǵanlıǵı anıqlandı. Sonday-aq, muzıkalıq terminlerge tán jáne bir ózgeshelik olardıń kópshiliginiń uzaq tariyxqa iye ekenliginde kórinedi. Bul bolsa, qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatınıń erteden qálipleskenligin kórsetedi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.Акбаров И. А. (1997). Мусиқа луғати. Ўқитувчи.

2.Әбу Насыр әл - Фараби. «Музыка туралы үлкен кітап». Ауд.: Ж. Сандыбаев. (2008). Колор.

3.Исҳоқов Ф. (2008). «Бобурнома» учун қисқача изоҳли луғат. Andijon nashriyot-matbaa.

4.Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том. (1984). Қарақалпақстан.

5.Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. (1960). Фан.

6.Раҳматуллаев Ш. (2009). Ўзбек тилининг этимологик луғати (форсча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳулосалар). 3-жилд. Университет.

7.Раҳматуллаев Ш. (2000). Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). 1-жилд. Университет.

8.Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилд. (2002). Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

9.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. (2006). Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

10.Ҳасанов Б. (1993). Навоий асарлари учун қисқаша луғат. Фан.